



להקת בנגורה, דיורה מאת רחל וסבולה בנגורה, רקדניות: סיגל קצב ורינת לנגלי, צילום: יעקב סבאן | Bangoura Dance Company, dancers: Sigal Kazav, Rinat Lengly, photo: Ya'akov Saban

הבלט האפריקאי במערב היבשת

רחל בנגורה

סאמורי טורה (Samori Toure)² משבט המאלינקה (Malinke), שהיה אחד המנהיגים החזקים ביותר באפריקה ומלך על אימפריית וסולוואו (Wassoulou Empire), התאחד עם שבטים נוספים, ובשנת 1890 הביס וגירש את הצרפתים מגבולות גינאה. טורה נלחם נגד כל הניסיונות להפוך את גינאה קונקרי למושבת עבדים, ונודע במעשי נקמה אמריים ומעוררי צמרמורת נגד האדם הלבן. לבסוף, ב־1898 נכנע והצרפתים נכנסו לגינאה. באותה עת האנגלים שלטו בסיירה לאונה והפורטוגלים שלטו בגינאה ביסאו (Guinea Bissau) ובליבריה, הגובלות בגינאה קונקרי.

לאחר מלחמת העולם השנייה, זכתה גינאה לעצמאות, והמפלגה הדמוקרטית, ובראשה סקו טורה (Seku Toure)³, צאצאו של סאמורי טורה, עלתה לשלטון ב־1957 ושנה לאחר מכן הפכה גינאה לרפובליקה. עד אז המדינה הייתה מחולקת לשבטים, שלכל אחד מהם מערכת ממשל קטנה משלה, עם שפה הייחודית לו.

התרבות באפריקה מבוססת על קצב ותנועה, שהם בעלי משמעות פיזית ורוחנית עמוקה עבור האדם. כמו כן, מלווים את האדם בכל תחומי חייו, כמו בעבודה, ברפואה, באירועים משמחים, בטקסים סודיים פולחניים ביער המקודש ובהעברת ידע ממקום למקום. בכל שבט באפריקה המערבית יש אמנים מתופפים ורקדנים, בכל שכונה יש מרכז קהילתי בו מתאמנים, וכן מועדי תחרויות מקומיות, שהמנצחים בהן יוצאים לתחרות ארצית ולתחרות כלל אפריקאית (troupe federal). גינאה קונקרי פיתחה את הריקוד בחלק זה של העולם לרמות מעוררי הערכה בתמיכת המוסדות הממשלתיים.¹

למה גינאה קונקרי?

ההיסטוריה של גינאה קונקרי מסבירה את המעמד המכובד כיום של אמנות התיפוף והריקוד. בסוף המאה ה־19 רצו הצרפתים להשתלט על גינאה ולהפכה לקולוניה צרפתית.

באותה תקופה זוהרת הרקדנים, המתופפים וכל שאר האמנים נחשבו כוכבים, קיבלו שכר גבוה, הייתה להם קליניקה פרטית, שהעניקה שירותים רפואיים לכל האמנים, מערכת שיווק משומנת, שפעלה מנינאה לכל העולם, מעצבי תלבושות מטובי החייטים עבדו בלעדית עבור הלהקה הלאומית, וכך כ־5000 משפחות התפרנסו סביב הבלט הלאומי. טובי הרקדנים הצטרפו לבלט הלאומי והופעותיו הפכו לשם דבר בכל העולם, ותרמו לפריצת מוזיקה וריקוד עולמיים (world music and dance). מאסטרים לתיפוף יודעי שם בכל העולם, שהחלו את דרכם בלהקה הלאומית, היו ממדי קייטה (Mamadi Keita) ופאמאדו קונטה (Famadou Konate).

אמני הבלט האפריקאי ייצגו את מדינתם בפסטיבלים הנדולים ביותר, הופעתם הציגה מורשת תרבות עשירה ומלאת חיים באופן אותנטי ואמיתי ואירועים מחיי היום יום של האפריקאים. בעיני בני עמם, נחשבים אמני הבלט האפריקאי שגורים. עד היום הוציאה הלהקה מאות אמנים מבצעים, אשר הופיעו בכל העולם. מדי שנה יצאו לסיור הופעות בארצות הברית שנמשך כמה חודשים,

סקו טורה איחד את כל השבטים, וכך זכה לממשלה רחבה ותומכת, כאשר לכל שבט היה ייצוג. הוא קבע את הסוסו (Susu) כשפה ראשונה, הטיף לתושבים לא להיות אדישים ועצלים והלהיב אותם לעבוד ולהתפתח. הם פיתחו את הארץ, סללו כבישים ובנו מערכת רכבות, בניינים מעניינים ומרשימים מבחינה אדריכלית. טורה היה מנהיג בעל רוח חופשית, מהפכן אמיתי ואדם נעלה, שמטרתו העיקרית הייתה להוכיח לעמו שאין להם צורך באדם הלבן, לא מדבשו ולא מעוקצו.

להקת הבלט הלאומית של גינאה

סקו טורה היה מרקסיסט שהושפע מהשלטון הקומוניסטי בברית המועצות, ולכן הבלט האפריקאי במדינתו התפתח בהשראת הבלט הרוסי הקלסי⁴. טורה הזמין אמנים – זמרים מוזיקאים ורקדנים, והציע להקים להקת בלט לאומי שתייצג את המדינה בכל אירוע. כל שבט שלח ללהקה זו אמני עילית המייצגים את תרבותו ואת אזורו, כולם היו חייבים להתמחות ולהתאמן בריקוד של כל התרבויות השונות, שהלהקה מציגה ומייצגת. כמו כן, נבנה היכל ענק למופעי הבלט בבירה קונקרי.



להקת בנגורה, שירת התוף מאת רחל וסבולה בנגורה, נגנים: יאיר השחר - קורה, סבולה בנגורה - דגימבה, אסף שטיינברג - באס, צילום: יעקב סבאן
Song of the Drum by Rachel and Sabula Banggoura, musicians: Yair Hashahar - Kura, Sabula Bangoura - Djamba, Asaf Steinberg - Bass, photo: Yakov Saban

ושם השתלבו בהופעותיהם אמנים שונים, כמו מרים מקבה (Miriam Makeba), שהייתה גולה פוליטית ממדינתה בדרום אפריקה, ג'יימס בראון (James Brown) ואפילו מוחמד עלי (Muhammad Ali) אלוף האגרוף.

סקו טורה הוצא להורג ב־4 ביולי 1985, ולאחר מריבות עקובות מדם עלה לשלטון לנסנה קונטה (Lansana Conte), שהשתייך למפלגה ימנית והחל לצמצם את התמיכה הרחבה שזכו לה אנשי הבלט האפריקאי תחת שלטון טורה, ואף בתיאטרון נעשה שימוש לצורך אספות פוליטיות. הכוריאוגרף פודיבה, ששימש שר התרבות בממשלת סקו טורה, הושלך לכלא עם החלפת השלטון. את מקומו של קייטה תפס איטלו זמבו (Italo Zambo),⁶ שהגיע מנינאה ביסאו, שהיה שחקן, רקדן ואקורבט מזהיר, ועמידו בנגורה (Amidou Bangoura) היה סגנו, רקדן ותיק בולט נוסף הוא קוקה סאלי (Koca Sale Dopibate).⁷

הכוריאוגרף הראשון בלהקה היה פודיבה קייטה (Fodéba Keita),⁵ אמן ממאלי, שחיבר את הבלטים הראשונים על ההיסטוריה של ארצו. כמו כן, ייצר את מודל המופע, מעין מחזמר הכולל קבוצת רקדנים, רקדניות ומוזיקאים, בעיקר מתופפים. הוא שילב את התנהלות הלהקה, שבה הרקדנים מתאמנים מדי יום במשך שעות עם המתופפים, כאשר התנועה מתחלפת עם סימן התיפוף, חזרה של הרקדנים ללא תיפוף, כדי לעבוד על דיוק, כאשר אחד מהם שר את הקצב, חזרה משותפת לרקדנים ולמתופפים, וכן מתקיימות חזרות רק למתופפים. בעיקר ניתן תפקיד חשוב ומיוחד בלהקת הבלט להגרי (Griot), המוזיקאי או השחקן השושלתי, אשר כל משפחתו הם אמנים במשך דורות, השר, מנגן בקורה או בבלאפון וגם משמש קוסם. חלק מחברי הלהקה חיים בקומונה (compound), מתחם סגור עם חצר פנימית רחבה. מנהל החזרות הוא Metteur en scène, והמתופף הראשי הוא Chef Batteur.

בבלט האפריקאי יש הרבה הומור, כמו רקדן שכביכול מתעלף או פנע ונפול, וכולם נבהלים מאוד, ולאחר מכן מרים את ראשו וצוחק, או חלילן שמנגן באצבעות הרגליים על החליל בעמידה בלתי אפשרית, אפילו מריבות משפחתיות יכולות להיות רגע של קומדיה בבלט האפריקאי – חגיגה לאדם ולאדמה.

סיפור של בלט Heritage

בעבר מאלי וגינאה היו ארץ אחת. זו הייתה תקופת מלחמה בין שבטי הסוסו (Susu) למנדינג (Mandingue). אמן הגריו בלה פסק קוייטה (Bala Fassake Kouyate), שחי בחצר המלכותית של אימפריית מנדינגו בעיר ניאני (Niani) של המלך מנדה (Mande), הגיע בשליחותו למלך הסוסו כשהוא מלווה בנסרכת המנדינגו, אותה הציע המלך מנדה לסומאאורו קנטה לאות ידידות, שיתוף פעולה ושבת נשק. במהלך שליחות חשובה זו, בה תפקידו היה לגרום לנישואין של המלך והנסיכה, ניסה בלה פסק קוייטה (משחק האמן הנפלא קוקה סאלי) למצוא סודות חשובים בחצר המלך סומאאורו קנטה, אשר יעזרו למלכו מנדה להתגבר על איומי הסוסו להשתלט על המנדינגו. הוא יודע שסודות כמוסים ועוצמתיים של סומאאורו קנטה נמצאים במערה מסתורית ביער, ביניהם כלי מוזיקה בשם באלאפון, שהמלך סומאאורו קנטה קיבל מהאם המכשפה. בבאלאפון ניגן המלך טרם צאתו לקרבות ובשבו בניצחון לאות תודה לרוח השוכנת במערה ומשמשת לו הגנה ושמירה. הוא מתקשר איתה ומאמין שהיא מעניקה כוח לצבאו. באלה פסק מחליט לקחת את הכלי הקסום. הוא נכנס למערה, לוקח את הבאלאפון ומוצא עצמו מותקף על ידי הרוחות, המנגנות על הבאלאפון. המלך מגיע ומוצא אותו שם, הנסיכה מדברת על ליבו של המלך, והוא מוקסם ממנה ומשירתה, לכן מסכים לתת לבלה פסק קוייטה הזדמנות לנגן. לאחר שהוא רואה את החיבור בין הגריו המוכשר לבין הכלי, הוא מסכים להעניק את הבאלאפון לבלה פסק, ואף קורא לכלי על שמו – קוייטה. בלה פסק חוזר לארצו עם הכלי הקסום. עד היום שמו הסודי של הבאלאפון הוא קוייטה (Kouyate).

הקשר בין המקצבים לקהילה

הריקודים במערב אפריקה מאופיינים בקשר המתאים בין תנועה למקצב, כאשר כל מקצב וכל תנועה קשורים לחיים או לסיפורי המסורת. אביא כמה דוגמאות למקצבים מחיי היום יום:

הקונקובה (Konkoba)¹⁶ ממריץ את עבודת השדה, מאופיין בתנועות עבודה, קציר או אפילו דיג. נהוג היה לשלוח מתופפים לשדה כדי שילוו את עבודות החקלאים. מקצב **הדונדונבה** (Doundounba)¹⁷ מוקדש לגברים הצעירים לאחר טקס חניכה – מילה, הוא אנרגטי, גברי וחזק. משמש את הקהילה בקבלת הגברים הצעירים וחזרתם לשבט.

מקצב **המאמיה** (Mamaya)¹⁸ מיועד לנשים בוגרות ומשמש לקבלות פנים של מנהיגים רמי מעלה. זהו ריקוד איטי עם תלבושות מלכותיות.

מקצב **הנאלו** (Nalo) מיועד לריפוי נשים עקרות, משמש את טקסי הפיניה (Finiya) – קוסמת מהיער אליה מגיעות נשים שאינן מצליחות להתעבר.

מקצבים לריקודים ממסורת של שבטים שונים:

סורסורנה (Sorsornet)¹⁹ – ריקוד יער מקודש של שבט הבגה (Baga), המשמש לייחום אלים ותקשור. התרבות מספרת שפעם היו הולכים ליער כדי לסגוד לדמות אנדית בשם קאקילמבה (Kakilambe) שבהתחלה התגלתה בגודל קטן, ולאחר מכן גדלה יותר ויותר על רקע של הלמות התופים והריקוד. לאחר שגדלה לגובה מקסימלי, הדמות ענתה על שאלות בני השבט שנקשרו למציאות. כל אלה שסבבו את הדמות הזו הצליחו בכל – בריאות, שפע ואהבה. לאחר זמן מה, הפסיקה הדמות להופיע והאדם בנה בעצמו בובה שגדלה בעצמה (שני רקדנים בתוך שמלה ענקית הרימו אותה בעזרת מקלות במבוק). המסכות והבובות בבלט האפריקאי מייצגים אלים שונים, אבות קדמונים (ancestors).

תחת ניהולם של מנהל הלהקה איטלו זמבו, המנהל הטכני עמידו בנגורה (Hamidou Bangoura) והכוריאוגרף מוחמד קמוקו סנו (Mohamed Kemoko Sano) יצרה הלהקה כ-40 בלטים העוסקים בקשר בין מסורת הריקוד עם מוזיקה וסיפור סיפורים. בין היצירות הבולטות של הלהקה הלאומית ניתן למנות את: **מאלי סניו** (Malissadio) מאת קומקו סנו, שביטא אמון וביטחון, ובו מוצגת בובת היפופוטם ענקית חלולה, שמדי פעם הרקדנים קופצים אל תוך לועה ויוצאים מהצד השני; **פעמון האמאנה** (*The bell of Hamana*), העוסק בהגנה על הסביבה;⁸ **סילו – דרך החיים** (*silo – the path of life*), שעוסק בצורך בחינוך טוב לדור הצעיר בהתייחס לאחריות שתוטל עליו בעתיד.⁹

עד 1984 פעילות הלהקה הייתה במימון ממשלתי מלא כל עוד טורה עמד בשלטון. כעת, לאחר שהסתיימה התמיכה הממשלתית, החלו האמנים לעזוב את הלהקה הלאומית לטובת הקמת להקות מסחריות פרטיות בכל רחבי אפריקה ואירופה. עד היום להקת הבלט האפריקאי עדיין קיימת באופן פרטי בגינאה, אך כיום המצב שונה בהרבה וכנראה מעורר דאגה.¹⁰

בניגוד ללהקה הלאומית, להקת הבלט הפרטית אינה נתמכת תקציבית ממשלתית ומסתמכת על תיירות, מופעים בבתי מלון, ארגון סדנאות בינלאומיות וכנסים ללימוד והשתלמות רקדנים ומתופפים מכל העולם, מופעים בשמחות פרטיות ומופעים בינלאומיים מול מפיקים פרטיים. בדרך כלל הלהקה מציגה עלילה מודרנית יותר שלא קשורה בהכרח להיסטוריה, וכמובן שאין בה גוון "לאומי", למשל, *Oumou ni gabori* שפירושה "אני מוכן למות למעןך אהובתי".¹¹

מאפיינים של הבלט האפריקאי

בהתחלה מתקיים או נוצר סיפור, כאשר היצירה פותחת באקספוזיציה, בדרך כלל הבלט האפריקאי מספר את ההיסטוריה העתיקה של השבט או הארץ, פורש את המסורת ואת התרבות של השבטים השונים, סיפור על מלך, דמות מנהיגה סמכותית. כך, למשל, יצירת הבלט *זיכרונות ממנדינג* (*Mémoire du Manding*)¹² מספרת על חייו של סונדיאטה קייטה, מלך מאלי שנולד עם שיתוק וסבל מלעג הסובבים אותו בילדותו. הוא התגבר על נכותו בזכות עץ הבננה שבו נאחז ומתח את עצמו עד שהחל ללכת והיה מלך טוב לאנשיו. דוגמה נוספת היא הבלט *מורשת* (*Heritage*)¹³ על הקרע והאיחוד הפוליטי בין מאלי לגינאה. היצירה מתארת את ההיסטוריה של הבאלאפון – קסילופון עץ אפריקאי, סוג של תוף עם מלודיה, ושניהם – התוף והבאלאפון – משמשים באפריקה לתקשור ולריפוי. בלט חשוב נוסף הוא *היתומה* (*L'orphelin*) של הכוריאוגרף פודיבה קייטה.¹⁴ זהו סיפור עצוב על ילדה שהתייתמה גם מהוריה הביולוגיים וגם מהוריה המאמצים, וכל אנשי הכפר מתנכלים לה באלומות, רודפים אחריה ומנצלים אותה, ואף שיצאה לנדודים וברחה מהכפר המשיכה לסבול מרדיפות אכזריות מצד צבא הקולוניה. היצירה חשובה בשל החשיפה של מצב הנשים הבודדות בחברה, ניכור ונידוי אנשים ללא ייחוס חברתי והתאמרות המשטר הקולוניאליסטי. היצירה זיכתה את פודיבה קייטה בתואר "מהפכן". יצירה נוספת חשובה של קייטה היא *חצות* (*Minuit*)¹⁵.

הריקודים משולבים לאורך כל הסיפור לפי נרטיב, כאשר הריקוד האנרגטי מתפרץ להלמות תופים. הריקוד מאופיין בתנועות חזקות, בדרך כלל בנייתורים גבוהים עם ברכיים כפופות. חזה נפתח ונסגר בקימור הגב העליון, ידיים מונפות, מבצעות מעגלים רחבים או מתנפנפות ככנפיים. אגן מעכס, עמוד שדרה משנה זווית במהירות מכיפוף לפתיחה.

בריקודים שלובים קטעי סולו, כאשר בדרך כלל הרקדנים פותחים חצי גורן וכל אחד נכנס למרכז ומבצע סולו עם יכולת טכנית מבריקה, וגם כאן מצטרף הסולן המתופף, שמלהיב את הרקדן. נוצר קשר עם הרקדניות המטלטלות את גופן ונותנות לשיערן להתעופף, יורדות לגשר, או מבצעות שפנט, ומרעידות את כל הגוף בחן ובעוצמה. בעוד הנשים מבצעות ריקודים חושניים עם הרבה ענטוז (*Twerking*), הגברים מבצעים אקרובטיקה עם נלגולים, קפיצות גבוהות ופרימדיות אנושיות. סולן מתופף קובע מתי להחליף תנועה על ידי הסימן – סינגל (*blockage*), כך מושגת התאמה מלאה בין הרקדנים, הסולן מבטא את התנועה שהרקדן מבצע – מיומנות נרכשת.

חסר ניסיון. הקטע לקוח מתוך מורשת – <https://www.youtube.com/watch?v=BFjXKdHMSrE&index=1&list=PLAB428C5DA35DC155&t=0s>.
 The bell of Hamana – <https://books.google.co.il/books?id=mb6SD8KfWftYC&pg=PA28&dq=Hamana%27s+Bell+african+ballet&hl=iw&sa=X&ved=0ahUKEwik6vrdivPaAhUsDJoKHQDAAJ0Q6AEIKDAA#v=onepage&q=Hamana's%20Bell%20african%20ballet&f=false>.
 Silo – the path of life – <https://www.allmusic.com/album/les-ballets-africains-mw0000058095>.
 תיאור הלהקה בתקופת הזהב ועל מצבה כיום. ראו כתבה משנת 2004 ב־Daily Mirror <http://www.dailymail.co.uk/wires/afp/article-3790324/Guineas-world-famous-/dance-troupe-fades-uncertain-future.html>.
 Oumounigabori – <https://www.youtube.com/watch?v=GI9XwUANHcM>.
 Mémoire du Manding – <http://www.youtube.com/watch?v=uotP2-lanZM>.
 Heritage – <http://www.youtube.com/watch?v=52gKDpoTNds>, <http://www.youtube.com/watch?v=yGt4LUuX6pQ>.
 L'orphilin – https://en.wikipedia.org/wiki/Ballet_Merveilles.
 Minuit – <https://www.youtube.com/watch?v=gfd511vztE&feature=share>.
 מקצב קונקובה (Konkoba) – <http://www.paulnas.eu/wap/konkoba.html>.
 Dundunba – <https://www.youtube.com/watch?v=2zwbvOF2BeQ>.
 Mamayan – <http://www.paulnas.eu/wap/mamaya.html>, <https://www.youtube.com/watch?v=Tn0spqiwj9Q>.
 Sorsornet – <http://tontinkan.net/wp/sorsornet/>.
 Sabar – <https://muntuworld.org/en/sabar-from-senegal/>, <https://www.youtube.com/watch?v=Nji3vIv8sMQ>.
 חלק מלהקות בלט אפריקאית הפועלות כיום במערב אפריקה: Kankouran, Fata-la Djoliba, Nimba, Nimbaya, Les Merveilles de Guinée, Gbassikolo.

רחל בנגורה, למדה בלט של מיה ארבטובה ומחול מודרני וג'ז אצל מורים שונים בתל־אביב. למדה תכשיטנות, גרפיקה ועיצוב במכון הטכנולוגי בחולון, והייתה המעצבת הראשית ברשת ראש אינדיאני. ב־1988 גילתה לראשונה על פסטיבל אפריקני בפארק אשכול והחלה ללמוד תיפוף. התגוררה מספר שנים בלונדון והופיעה בהרכבים אפריקניים, ובהם: Ayoub Ogada Black Steel, S.E. Roggi, וחיברה שיטת לימוד לתוף הדגמבה – סולם משפטי של יסוד הקצב. נסעה למערב אפריקה ושם נישאה לסבולה בנגורה. לאחר 10 שנים, הגיעו לישראל והקימו יחד את להקת בנגורה ואת "בית בנגורה" בכרכור – מרכז לתיפוף של ריקוד אפריקאי ויצירה.

מקצב ה**סבאר** (Sabar)²⁰ של שבט האולוף משמש לכמיהה, לפריון אצל בני אדם ולאדמה – ריקוד חושני ביותר שכיום מתעצם וגדל על ידי מורים מיוחדים בכל רחבי אירופה.
 מקצב ה**מוהל** (circumciser) משמש בטקסי מילה המתאים לריקוד קופצני ומפתיע עם חרב.

כיום, להקות בלט אפריקאית רבות פועלות באפריקה ובעולם הרחב מתוך אמון והבנה לקצב ולריקוד המערב אפריקאי, המכבדות סיפורי מסורת ידועים ומוסיפות חומרים משלהן, רעיונות חדשים, כוריאוגרפיות שונות, לעיתים ללא מימון והכרה בקיומן מצד התרבות המקומית ולעיתים בניבוי ותמיכה רבה מצד הממסד.²¹

להקת בנגורה – בלט אפריקאי בישראל

סבולה בנגורה (Saboula Bangoura) ורחל פיש ייסדו את הלהקה בשנת 2000. סבולה הוא מאסטר לתיפוף ומחבר מוזיקלי מגינאה קונאקרי, ורחל כוריאוגרפית ומתופפת. הם פגשו בכנס לימוד בנמביה ובחרו לשלב את חייהם, נישאו זה לזו ועברו להתגורר בישראל. בין היצירות הבולטות של הלהקה: ADAMAWA (2015) מספר את סיפור בראשית המקראי לפי פירוש חדש, שלפיו אדם וחווה נוצרו כשהיו מחוברים נב אל נב ונפרדו רק לאחר שחווה אכלה את התפוח. בסוף המופע יש סצנה בה אלת הטבע שופכת חול מקערה על אדם וחווה. בהמשך, משלימה איתם ומעניקה להם את הזכות לשמחת חיים. יצירה נוספת היא *כישוף אפריקאי* (2017) העוסקת במיסטיקה אפריקאית, ובמרכזה דיבוק וגירוש שדים. חומר מפורט על יצירות הלהקה מצויות באתר שלה www.bangoura.co.il.

הערות

- ¹ראו: הבלט האפריקאי – https://en.wikipedia.org/wiki/Les_Ballets_Africains.
- ²Samori Toure – https://en.wikipedia.org/wiki/Samori_Toure.
- ³Sekou Toure – https://en.wikipedia.org/wiki/Ahmed_S%C3%A9kou_Tour%C3%A9.
- ⁴קו מחבר בין הבלט האפריקאי לבין הבלט הרוסי הקלסי – http://www.broadstreetreview.com/dance/russian_and_african_dancers_a_common_thread.
- ⁵Fodéba Keita – https://en.wikipedia.org/wiki/Fod%C3%A9ba_Ke%C3%A9.
- ⁶Italo Zambo <http://www.guineeconakry.info/article/detail/italo-zambo-1938-2004-Il-y-a-12-ans-lartiste-nous-quittait/>.
- ⁷Koca Sale Dioubate – לא נמצאו קורות חיים מפורטים, אלא רק בהערה במאמרים על הבלט. בחרתי בקטע nalaK noloK, המשקף אותו יותר מכל כמנטור – מטפל, מוזיקאי, נגן מהנשמה, המעצים ומחנך את הנער־תלמיד המתופפים לאחר שהמאסטר נוף בו בחומרה על קלות ראשו, שהעז לנגן בעודו